

## سخن مترجم

کتاب پیش رو با عنوان *تحلیل روایات اسلامی، مطالعاتی در احادیث فقهی، تفسیری و مغازی* به قلم هارالد موتسکی و با همکاری نیگلت بوخوف و سن آنتونی تهیه شده است که در سال ۲۰۱۰ از سوی انتشارات لیدن منتشر شد. این کتاب مشتمل بر هفت فصل است که پنج فصل نخست آن به قلم هارالد موتسکی، فصل ششم به قلم نیگلت بوخوف - وان در وورت و فصل هفتم به قلم سن و. آنتونی می‌باشد. موتسکی در این کتاب کوشیده است با گردآوری پژوهش‌هایی با ویژگی‌های مشترک، از آن‌ها به عنوان منابع بالقوه جهت بازسازی صدر اسلام بهره‌گیرد و به بررسی روش‌های تاریخ‌گذاری روایات، بررسی خاستگاه احادیث و ارائه چندین ایده و روش نوین برای تحلیل تاریخی احادیث پردازد. نویسنده در بخش پیشگفتار این کتاب به طور خلاصه و مفید توضیحاتی در مورد فصل‌های این کتاب داده است تا خواننده گرامی با مطالعه این بخش دید کلی نسبت به محتوا و مطالب کتاب به دست آورد. شایسته است نخست مطالبی در مورد مؤلف این کتاب و دیدگاه‌های وی بیان شود تا خواننده گرامی با شناخت بهتر و دقیق‌تر نسبت به مطالعه این کتاب اهتمام ورزد.

پرفسور هارالد موتسکی، محقق، نویسنده و اسلام‌شناس آلمانی و استاد مطالعات اسلامی در دانشگاه نایمخن هلند است. وی در زمینه سیره و حدیث نبوی، پژوهش‌ها و تألیف‌های متعددی داشته است. موتسکی در سال ۲۰۰۷ جایزه وزارت فرهنگ و ارشاد جمهوری اسلامی ایران را برای نگارش *زندگینامه حضرت محمد (ص)*، بررسی منابع دریافت کرد. تاکنون چندین اثر از وی به زبان فارسی منتشر شده است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به کتاب *حدیث اسلامی؛ خاستگاه و سیر تطور* اشاره کرد.

وی در سال ۱۹۴۸ در برلین آلمان متولد شد و در رشته‌های متعددی از جمله ادیان تطبیقی، فرهنگ و زبان‌های سامی، مطالعات اسلامی، تاریخ مدرن و انجیل‌شناسی در دانشگاه‌های بن، پاریس و کلن تحصیل کرده است. در سال ۱۹۷۸ از دانشگاه بن دکترای خود را دریافت نمود. آشنایی وی با فقه و منابع اسلامی در جریان رساله دکتری وی با عنوان

«ذمی و اقلی - اقلیت غیرمسلمان مصری در نیمه دوم قرن هجدهم - و هجوم بناپارت» آغاز شد. از جمله آثار و مقالات دیگر موتسکی می توان به موارد زیر اشاره کرد:

- جمع قرآن: بازنگری دیدگاه‌های غربی در پرتو پیشرفت‌های روش‌شناختی جدید،
- تاریخ‌گذاری تفسیر موسوم به ابن عباس / چند نکته تکمیلی،
- جمع و تدوین قرآن: بازنگری در دیدگاه‌های غربی در پرتو تحولات جدید روش‌شناختی،

- مصنف عبدالرزاق صنعانی منبعی برای احادیث قرن نخست هجری،
- حدیث پژوهی در غرب: مقدمه‌ای در باب خاستگاه و تطور حدیث،
- حدیث اسلامی؛ خاستگاه و سیر تطور،
- زندگینامه حضرت محمد (ص)، بررسی منابع،

- مرووری انتقادی بر کتاب دایرةالمعارف احادیث رسمی و چندین اثر دیگر.

نکته حایز اهمیت در مورد موتسکی، دیدگاه‌های حدیثی وی است که تفاوت چشمگیری با دیدگاه‌های دیگر محققان این حوزه دارد. این تفاوت احتمالاً به دلیل تمایز خاستگاه‌های فلسفی و روش‌شناختی موتسکی با خاستگاه‌های روش‌شناختی خاورشناسان اثبات‌گراست.

مهم‌ترین هدف مطالعاتی موتسکی احیای فرهنگ اسلامی و بازنمایی اعتبار تاریخی منابع اسلامی است که دقیقاً در تقابل با دیدگاه‌های دیگر محققان غربی مانند «گلدتسیهر» و «شاخ» است که همواره می‌کوشیدند اصالت و اعتبار تاریخی منابع اسلامی را زیر سؤال ببرند. موتسکی عموماً از دو راهبرد اصلی در مطالعات خود بهره گرفته است: نخست، استفاده از منابع متقدمی که به تازگی در دسترس قرار گرفته‌اند و دیگری، به کارگیری روش تحلیل ترکیبی سند و متن حدیث.

موتسکی در سه حوزه فقه، قرآن و تاریخ، اعتبار حدیث اسلامی را بازنمایی می‌کند. مهم‌ترین کتاب وی با عنوان *مبادی فقه اسلامی: فقه مکی پیش از مکاتب فقهی سنتی قرن دوم هجری* در زمینه فقه تألیف شده است که نشان می‌دهد وی بیش از همه در این زمینه به مطالعه و پژوهش پرداخته است. این کتاب نخستین بار در سال ۱۹۹۱ به زبان آلمانی منتشر و در سال ۲۰۰۲ از سوی انتشارات لیدن به زبان انگلیسی ترجمه و منتشر شد. از دیگر تألیفات وی در زمینه فقه متقدم اسلامی می‌توان به مقاله‌های «مطالعه‌ای منبع‌شناسانه درباره فقه ابن شهاب

زهري» و «پيامبر(ص) و مسئله [نجاست موي] گربه، تاريخ گذاري موطأ مالک» اشاره کرد که در اين کتاب درباره برخی از آن‌ها بحث و مطالعه شده است.

موضوع ديگري که موتسكي در اين کتاب به آن پرداخته، خاستگاه اسناد و اعتبار آن است. به اعتقاد وي همه احاديث جعلی و تصنعی نيستند و می توان سندهای اصیل را از سندهای جعلی تشخيص داد.

موتسكي همچنين در باب روش‌های تحليل و تاريخ گذاري به مطالعه و پژوهش پرداخته و در غالب آن‌ها از روش تحليل ترکیبی اسناد - متن بهره برده است. او معتقد است شیوه‌های تحليل و تاريخ گذاري که صرفاً مبتنی بر سند و يا متن حدیث هستند، کارایی لازم را ندارند.

در پايان، می توان چنين ادعا کرد که موتسكي از جمله اسلام‌شناسان پيشرو غربی است که مطالعات و تألیفات متعدد وی در زمینه حدیث نقش مهمی در احیای تراث اسلامی داشته و تاکنون مقالات متعددی در مورد آثار وی به رشته تحریر درآمده است که خود گویای اهمیت و نقش برجسته این اسلام‌شناس در جهان، به‌ویژه دنیای غرب، است.

امید است این کتاب راه را برای شناخت هرچه بیشتر دیدگاه‌ها و آثار مرتبط با تحليل منابع حدیث اسلامی در غرب هموار سازد و اندیشمندان اسلامی و پژوهشگران این حوزه را به تألیف و نقد عالمانه مقالات و کتب تألیف شده در این راستا یاری کند.

## پیشگفتار

پژوهش‌های گردآمده در این کتاب چندین ویژگی مشترک دارند. نخست، همگی از دیدگاهی عمومی به احادیث می‌پردازند که شامل آن دسته از روایات اسلامی است که قول یا فعل پیامبر اسلام، محمد [ص]، اصحاب یا نسل‌های بعدی از تابعین مهم را گزارش می‌کنند. دوم، تمامی این پژوهش‌ها، این دست متون را به عنوان منابعی بالقوه برای بازسازی صدر اسلام یا برخی جنبه‌های این دین چون اندیشه و تکالیف اجتماعی و شرعی در طول سه قرن نخست هجری تلقی می‌کنند. سوم، جملگی بر روش‌هایی تمرکز دارند که برای تاریخ‌گذاری این روایات به کار رفته یا ممکن است به کار روند تا مشخص شود آن‌ها را به عنوان منابع برای چه دوره‌ای از اسلام نخستین می‌توان به کار برد. چهارم، پژوهش‌های این کتاب با طرح این سؤال که آیا پیش‌فرض‌ها، روش‌ها و استنتاجات پیشین بی‌نقص هستند، به بازکاوی نقادانه پژوهش‌های آنان می‌پردازند. این رهیافت بازنگرانه، مستلزم برانگیختن اندیشه درباره کارآمدی روش‌های پژوهشی و کیفیت پیش‌فرض‌ها و استنتاجات ما و بحث درباره آن‌هاست. وضعیتی که در آن نتایج مختلف و حتی متناقض از سوی جامعه محققان، بدون هیچ‌گونه نگرانی، پذیرفته شده یا تلقی به قبول شده، نامطلوب و ناخوشایند است. پنجم، این مطالعات چندین ایده و روش نو را برای تحلیل تاریخی احادیث معرفی کرده، می‌آزمایند. ششم، به استثنای یک پژوهش که اکنون در دسترس قرار دارد، هیچ‌یک از این پژوهش‌ها تاکنون منتشر نشده یا به انگلیسی نشر نیافته‌اند.

پنج پژوهش نخست در این کتاب را هارالد موتسکی<sup>۱</sup> طی شانزده سال اخیر نگاشته است و بر اساس سیر تاریخی ترتیب یافته‌اند. به منظور روشن‌سازی استدلال‌ها تا حد امکان، این پژوهش‌ها برای ویرایش انگلیسی بازبینی شده‌اند. نوشته‌های جدیدتر تنها در جایی افزوده شده‌اند که ضروری به نظر می‌رسیده است.

پژوهش نخست با عنوان «فقه ابن شهاب زهری، مطالعه‌ای نقادانه و منبع‌شناسانه»<sup>۲</sup> در

---

1. Harald Motzki

2. "The Jurisprudence of Ibn Shihāb al-Zuhrī. A Source-Critical Study"

اصل در شماره ۶۸ مجلهٔ اسلام<sup>۱</sup> در سال ۱۹۹۱ با عنوان "Der Fiqh des -Zuhrī: die Quellenproblematik" انتشار یافته است. این پژوهش به نظریهٔ ژوزف شاخت<sup>۲</sup> پرداخته است که بر اساس آن، اغلب گزارش‌های یافت شده در منابع اسلامی و منسوب به عالمان نسل تابعان، مانند ابن شهاب زهری، ساختگی هستند. در آن، روش‌هایی معرفی شده‌اند که بازسازی اطمینان‌آور منابع جوامع حدیثی نخستین - یعنی شمار زیادی از متون منسوب به راویان صاحب مجموعه - را ممکن می‌سازند. این امر مقایسه و مقابلهٔ متون منسوب به زهری را با شماری از مهم‌ترین شاگردانش امکان‌پذیر می‌کند. این رویه به معنی آن است که ما قادر خواهیم بود آنچه را واقعاً زهری به شاگردانش آموخته، بازسازی کنیم. همچنین در میان این آموزه‌ها روایاتی منسوب به مراجع متقدم‌تر چون تابعان کهن سال‌تر (اساتید او) و با واسطهٔ آن‌ها، منسوب به اصحاب و خود پیامبر [ص] وجود دارد. با مقایسهٔ احادیث زهری با نقل‌های مختلف یارانش، در پی جویی خاستگاه احادیث، می‌توان آن را به شکل دقیق‌تری معین کرد.

در تابستان ۲۰۰۰، پرفسور سرجیو نوجا نوسدا<sup>۳</sup> ما را تشویق به ترجمهٔ این مقاله به انگلیسی کرد و نخستین پیش‌نویس آن را در مجلهٔ تعیین‌تقویم<sup>۴</sup> (مجلهٔ مرکز علوم اسلامی شاه عبدالعزیز)<sup>۵</sup> ۱ (۲۰۰۰)، صفحات ۵۹-۱۱۶ منتشر کرد. این نخستین ترجمه، که خانم باربارا پائولی<sup>۶</sup> آن را سامان داد، بعداً از سوی خانم ویوین رید<sup>۷</sup> بازبینی شد و در سال ۲۰۰۱ در میان نشریاتِ در دسترس [آنلاین] دانشگاه نایمخن<sup>۸</sup> قرار گرفت.<sup>۹</sup> اکنون شکل و سبک نگارش این مقاله با استاندارد این کتاب سازگار شده است. ترجمهٔ ترکی نسخهٔ آلمانی آن در سال ۲۰۰۶ در مقالهٔ هارالد موتسکی با عنوان «*Baṭi'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*» به وسیلهٔ بولنت اوقار<sup>۱۰</sup> در هادیسوی<sup>۱۱</sup> استانبول منتشر شده است.

پژوهش دوم از این کتاب با عنوان «مطالعات حدیث به کجا منتهی می‌شود؟»<sup>۱۲</sup> در سال

1. *Der Islam*
2. Joseph Schacht
3. Professor Sergio Noja Nosedo
4. *Taquino-Taqwim*
5. Rivista del Centro Interdipartimentale di Scienze dell' Islam "Re Abdulaziz" dell' Università Bologna
6. Barbara Paoli
7. Vivien Reid
8. University of Nijmegen
9. [http://webdoc.ubn.kun.nl/mono/m/motzki\\_h/juriofibs.pdf](http://webdoc.ubn.kun.nl/mono/m/motzki_h/juriofibs.pdf)
10. Bulent Ucar
11. Hadisevi
12. «Whither *Hadīth* Studies?»

۱۹۹۶ با عنوان *Quo vadis Hadīt- Forschung? Eine kritische Untersuchung von* یونبول: نافع، مولای ابن عمر، و جایگاه او در تراث حدیث اسلامی<sup>۲</sup> در شماره ۷۳ مجله *اسلام* به چاپ رسیده است. این پژوهش به بازبینی انگاره‌های یونبول درباره احادیث اسلامی و روش‌های تحلیل اسناد او که در مقاله‌اش در مورد نافع ارائه شده، پرداخته است. مفاهیم دشوار این روش‌ها مانند «حلقه مشترک حقیقی و ظاهری»<sup>۳</sup>، «رشته منفرد»<sup>۴</sup> و «غور»<sup>۵</sup> مورد بحث قرار گرفته و احتمالات دیگری برای تفسیر این پدیده‌ها پیشنهاد شده‌اند. این پرسش که آیا نافع دارای نقشی تاریخی است، بررسی شده و تحلیل اسناد یونبول در مورد یکی از احادیث پیامبر [ص]، که به اصطلاح به وسیله روایت شده، مورد آزمون قرار گرفته است تا بررسی شود که اگر منابع اضافی پی‌جویی شود و تفسیرهای جدید مفاهیم تحلیلی او درست از کار در آیند، آیا نتایجی که یونبول از تحلیل خود به دست می‌آورد، همچنان قابل دفاع باقی خواهند ماند. نهایتاً، این حدیث نافع با روش ترکیبی تحلیل اسناد و متن<sup>۶</sup> تحلیل شده و کارکرد این روش به تفصیل توضیح داده شده است.

در سال ۱۹۹۹، نخستین ترجمه از این پژوهش را دکتر فرانک گریفل<sup>۷</sup> برای کتابی که دکتر پاول هاردی<sup>۸</sup> آماده کرده بود، سامان داد. پس از آن، در سال ۲۰۰۲ این ترجمه مورد بازبینی اساسی قرار گرفت. متأسفانه پروژه کتاب هاردی به سرانجام نرسید و با وجود درخواست افراد زیادی، ترجمه انگلیسی آن مسکوت ماند. مباحثه با شاگردانم درباره متن، به برخی تصحیحات اضافی منجر شد. ترجمه‌ای ترکیبی از نسخه آلمانی را بولنت اوقار در کتاب یادشده منتشر کرده است.

پژوهش سوم که با عنوان «پیامبر [ص] و بدهکاران، واکاوی تحلیل یک حدیث»<sup>۹</sup> در این کتاب گرد آمده، سال ۲۰۰۰ در شماره ۷۷ مجله *اسلام* با عنوان *Der Prophet und die Schuldner. Eine hadīt - Untersuchung auf dem Prüfstand* به چاپ رسیده است. این پژوهش به چند روایت منسوب به پیامبر [ص] و فقهای اسلامی متقدم پرداخته است. از جمله

- 
1. G.H.A. Juynboll
  2. 'Nāfi' the *mawlā* of Ibn 'Umar, and his position in Muslim *hadīth* literature'
  3. genuine and seeming common link
  4. single strand
  5. dive
  6. isnād-cum-matn method
  7. Frank Griffel
  8. Paul Hardy
  9. The Prophet and the Debtors. A *Hadīth* Analysis under Scrutiny

آن‌ها روایتی است که در آن گزارش شده خلیفه اموی، عمر بن عبد‌العزیز رسماً طرف‌داری خود را از «توقیف شخص»<sup>۱</sup> در دعوی بدهی اعلام کرد، حدی که به اجماع مؤخرتر مکاتب اصلی فقه اسلامی مردود است. این روایات در سال ۱۹۹۹ از سوی ایرنه اشنایدر<sup>۲</sup> در کتابش با نام *فروش کودکان و متخلفان. پژوهش‌هایی در مورد نخستین احکام اسلامی*<sup>۳</sup> تحلیل شده‌اند. مروری بر این کتاب به یک واکاوی نقادانه از روش‌های نویسنده و پژوهشی نو از روایات مورد بحث انجامیده است. این خود، به نتایجی مخالف با نتایج اشنایدر درباره‌ی خاستگاه و توسعه‌ی این روایات و مسئله‌ی توقیف اشخاص در دعوی بدهی در عربستان پیش و پس از اسلام منجر شده است.

اشنایدر با مقاله‌ای که در همان موضوع در *مجله‌ی اسلام با عنوان «روایت و وثاقت. داستان پیامبر دانا، سارق بی‌پروا و معتبرترین مؤمن»*<sup>۴</sup> منتشر کرد، نسبت به این پژوهش بازبینانه واکنش نشان داد. از آنجا که نویسنده با استدلال‌هایی که باورها و روش‌های مرا تحریف کرده، به دفاع از خود پرداخته، پاسخی برای روشن‌سازی سوءبرداشت‌ها بایسته بود. این پاسخ که به «*الرّد علی الرّد - Zur Methodik der ḥadīth-Analyse*» نام‌گذاری شده، در سال ۲۰۰۱ در شماره ۷۸ *مجله‌ی اسلام* به چاپ رسیده است. ترجمه‌ی انگلیسی آن با عنوان «*الرّد علی الرّد: درباره‌ی روش تحلیل حدیث*»<sup>۵</sup> در این کتاب به عنوان فصل چهارم گنجانده شده است، چرا که بحث درباره‌ی روش‌های تحلیل احادیث ممکن است موضوع را برای دیگر دانشجویان اسلام نخستین نیز روشن نماید. ترجمه‌ی پژوهش سوم و چهارم را خانم سونجا آدرینوسکا<sup>۶</sup> انجام داده و خانم ویوین رید آن را بازبینی کرده است.

پژوهش پنجم که در این مجموعه با عنوان «*بحثی در باب خاستگاه‌های تفسیر اسلامی*»<sup>۷</sup> ارائه شده، در سال ۲۰۰۳ نوشته شده و چون از حد مقاله‌ی یک مجله بسیار طولانی‌تر بود، تاکنون چاپ نشده باقی مانده است. این پژوهش، تحلیل روایات تفسیری ارائه شده از سوی هربرت برگ<sup>۸</sup> در مقاله‌اش، «*الگوهای رقابتی در مطالعه‌ی خاستگاه‌های اسلامی: آیات ۸۹-۹۱*»

1. personal execution
2. Irene Schneider
3. *Kinderverkauf und Schuldknechtschaft. Untersuchungen zur frühen Phase des islamischen Rechts*
4. "Narrativität und Authentizität: Die Geschichte vom weisen Propheten, dem dreisten Dieb und dem koranfesten Gläubiger"
5. "Al-radd 'alā r-radd: Concerning the Method of Ḥadīth Analysis"
6. Mrs. Sonja Adrianovska
7. "The Origins of Muslim Exegesis. A Debate"
8. Herbert Berg

سوره حجر و ارزش اسناد<sup>۱</sup> را نقد و بررسی می‌کند. پژوهش او در واکاوی کارآمدی روش ترکیبی تحلیل اسناد و متن تاریخ‌گذاری احادیث - روشی که در آن تحلیل سلسله روایان و آسانید با تحلیل متون تلفیق می‌شود - و مقایسه آن با روش پیشنهادی جان ونزبرو<sup>۲</sup> در تحلیل متون تفسیری مد نظر بوده است. چون کاربرد روش ترکیبی تحلیل اسناد و متن برگ کمتر مورد توجه قرار گرفته، تحلیل پیچیده‌تری از تفسیر اولیه مورد بحث آیات قرآن [کریم]، در این پژوهش ارائه شده است. این پژوهش، به ترسیمی از خاستگاه‌ها و توسعه تفسیر اسلامی قرآن [کریم] انجامیده که از باور و مشی جاری در تحقیقات غربی متفاوت است. در فرجام این پژوهش، رهیافت ونزبرو در تحلیل و تاریخ‌گذاری متون تفسیری مورد بررسی نقادانه قرار گرفته است.

پژوهش ششم از این کتاب، «هجوم هذیل: نسخه ابن شهاب زهري از واقعه»<sup>۳</sup> که نیکلت بوخوف - وان در وورت<sup>۴</sup> (از دانشگاه نایمخن) نگاشته، یکی از نتایج تحقیق دکتری او درباره زندگی نامه محمد [ص] است، زندگی‌نامه‌ای که ابن شهاب زهري گردآوری کرده است. پژوهش او مجموعه روایات مربوط به گونه شرح حال‌نگاری و مغازی - یعنی داستان‌های زندگانی و اقدامات نظامی محمد [ص] - را با به کارگیری روش ترکیبی تحلیل اسناد و متن تحلیل می‌کند. اهداف این پژوهش عبارت‌اند از پی‌بردن به اینکه آیا روایات منسوب به زهري واقعاً به خود او می‌رسند، شکل اصلی آن‌ها کدام است، و آیا او داستان را پیش از این ساخته است یا واقعاً نسخه پیش‌تر نشر یافته‌ای را گزارش می‌کند.

نویسنده هفتمین و آخرین بخش، «گناه و مجازات در مدینه قدیم: خاستگاه یک روایت مغازی»<sup>۵</sup> سن و آنتونی<sup>۶</sup> از شیکاگوست. کار او نیز بر مجموعه‌ای از روایات مربوط به یک واقعه تمرکز دارد که گویا در مدینه و در طول حیات محمد [ص] اتفاق افتاده است. آنتونی با تحلیل سلسله روایان و متون روایات، تاریخ نقل آن‌ها را بازسازی کرده و قدیم‌ترین نسخه داستان و نیز پیرایه‌های بعدی را که طی فرایند نقل افزوده شده پالایش و تاریخ‌گذاری کرده است. او با این کار، بازبینی نقادانه‌ای را بر آراء پژوهشگران غربی درباره توسعه روایات اسلامی، به صورت عام، و روایات منسوب به انس بن مالک صحابی، به طور خاص، سامان داده است.

1. "Competing Paradigms in the Study of Islamic Origins: Qur'an 15:89-91 and the Value of *Isnāds*"

2. John Wansbrough

3. "The Raid of the Hudhayl: Ibn Shihāb al-Zuhri's Version of the Event"

4. Nicolet Boekhoffvan der Voort

5. "Crime and Punishment in Early Medina: The Origins of a *Maghāzī* Tradition"

6. Sean W. Anthony



مایلم از مترجمان مقالاتم به سبب تمامی تلاش‌هایشان در برگرداندن متون غالباً مشکل‌آلمانی به انگلیسی روان تشکر کنم. از پاول هاردی که بازبینی یکی از ترجمه‌ها را انجام داده و از ویوین رید که متن‌هایی را که به انگلیسی برای خودم نوشته بودم، با زحمت و تلاش تصحیح کرده و ترجمه‌ها را بازبینی کرده، سپاسگزارم. خانم این اسمیت<sup>۱</sup> در سامان دادن نمایه‌ها یاری داده است. من بیشتر از بحث‌هایی سود برده‌ام که دربارهٔ برخی مسائل بررسی شده در این کتاب با همکاران و شاگردانم در دانشگاه‌های هامبورگ و نایمخن داشته‌ام. به طور ویژه، می‌خواهم از همکارم، کیس ورستیگ<sup>۲</sup> یاد کنم که چندین پژوهش را مطالعه کرده و بر آن یادداشت گذاشته است. دوستم، گریگور شولر<sup>۳</sup> همواره با آغوش باز مشکلات را می‌شنید و مشورت می‌داد. دست آخر، دوست دارم از بازبین ناشناس دست‌نوشته‌ها به خاطر دقتش در مطالعه و پیشنهادهای ارزشمندش تشکر کنم.

هارالد موتسکی

نایمخن، ژوئن ۲۰۰۹

---

1. Miss Ine Smeets  
2. Kees Versteegh  
3. Gregor Schoeler